

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 52
Sayfa/Page: 413-434
ISSN: 1302-6879

**Teolojinin Evrimi veya Felsefenin Teolojiyle İmtihanı -
Yöntemsel Açıdan Bir Değerlendirme-
The Evolution of Theology and the Challenge of Philosophy with Theology -A
Methodological Evaluation-**

• Hakan HEMŞİNLİ*

*Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Van/Türkiye.
Asst. Prof., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Divinity, Department of Philosophy and Religious Sciences, Van /Turkey.
hakanhemsinli@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-4988-2716

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

15/05/2021

Kabul Tarihi / Date Accepted:

19/06/2021

Yayın Tarihi / Date Published:

30/06/2021

Atf: Hemsinli, H. (2021). Teolojinin Evrimi veya Felsefenin Teolojiyle İmtihanı -Yöntemsel Açıdan Bir Değerlendirme. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 52, 413-434

Citation: Hemsinli, H. (2021). The Evolution of Theology and the Challenge of Philosophy with Theology -A Methodological Evaluation. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 52, 413-434

Öz

İlk Çağ'dan günümüze kadar farklı türleriyle karşımıza çıkan teoloji, ilk büyük evrimini, Hıristiyan dünyasındaki kullanımıyla geçirmiştir. Teolojinin felsefeyle her zaman yakın bir ilişkisinin olduğu bilinen bir gerçektir. Orta Çağ'da teolojik yaklaşım felsefeyle yakınlığını, onu kendisine hizmet eden bir araç olarak kullanma üzerine kurmuştur. Felsefe ile teolojinin aynı konuları farklı yöntemlerle ele almaları, iki alanın birbirleriyle ilişkilerini daha dinamik bir hale getirmiştir. Ancak, bu ilişki zaman zaman farklı okuma biçimlerine yol açmıştır. Bu makale, teolojinin İlk Çağ'da Platon ve özellikle Aristoteles'teki kullanılış biçimlerine odaklanacaktır. Daha sonra ise Orta Çağ'da St. Augustinus ve özellikle Thomas Aquinas'ın teolojiye nasıl bir görev yükledikleri üzerinde duracaktır. Çalışmanın temel amaçlarından biri, teolojinin İlk ve Orta Çağ'daki kullanımlarını ortaya koymak ve böylece nasıl bir değişim geçirdiğini tespit etmeye çalışmaktır. Diğer ve asıl amaç ise felsefe ile teolojinin yöntemsel açıdan nasıl bir konuma sahip olduklarını aralarındaki farklılıklar üzerinden göstermeye çalışmaktır. Sonuç kısmında ise felsefe ve teolojinin birbirinden ayrılan yönleri üzerinden bir değerlendirme yapılacaktır. Çalışmanın amaçlarına odaklanabilmek için, teolojinin tarihsel süreçteki kullanımı bazı önemli filozoflarla sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, teoloji, Platon, Aristoteles, St. Augustinus, Thomas Aquinas.

Abstract

Theology, which has appeared in different forms from the Antiquity to the present, had its first major evolution with its use in the Christian world. It is a known fact that theology has always had a close relationship with philosophy. The theological approach in the Middle Ages established its affinity with philosophy on using it as a tool that serves itself. The fact that philosophy and theology deal with the same subjects with different methods has made the relations between the two fields more dynamic. However, this relationship has led to different reading styles from time to time. This article will focus on the ways in which theology was used in the Antiquity in Plato and especially in Aristotle. Then, it will focus on what kind of a task Augustine and especially Thomas Aquinas attributed to theology in the Middle Ages. One of the main purposes of the study is to reveal the uses of theology in the First and Middle Ages and thus to try to determine how it changed. The other and main purpose is to try to show what kind of a position philosophy and theology have in terms of method, through the differences between them. In the conclusion part, an evaluation will be made on the different aspects of philosophy and theology. In order to focus on the aims of the study, the use of theology in the historical process has been limited to some important philosophers.

Keywords: Philosophy, theology, Plato, Aristotle, St. Augustinus, Thomas Aquinas.

Giriş

Yunanca θεο (theo) ve λογία (logia/logos) kelimelerinden oluşan θεολογία (theologia), *theology*'nin ilk kelimesi, Tanrı'ya; ikincisi ise bilime/mantığa/yönteme ait olarak kullanılmaktadır. “Theo”, Tanrı'nın ifşa edildiği/vahyedildiği kerigmaya(mesaja); “logy” ise bu mesajı almak için insan aklının çabalarına işaret etmektedir. (Tillich, 1948: 84) Tanrıbilim olarak da Türkçe'ye aktarılan teoloji, sözlük anlamı itibariyle “tanrılara dair konuşmalar veya izahlar, mit, ‘ilk felsefe’ ve metafizik” (Peters, 2004: 373) gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca, “belirli ilkeler yardımıyla, vahyedilmiş mesajın farklı konularını aydınlatan, birbirine bağlayan ve açıklayan sistematik bir bilim” (Özcan, 2000: 59) şeklinde ve daha geniş anlamda ise ‘Tanrı’yı konu edinen, Tanrı'nın sıfatlarından, Tanrı-evren-insan ilişkisini konu edinen ilahiyat ilmi’ (Bolay, 1984: 285) olarak da tanımlanmaktadır.

‘Theologia’ya ‘nazariyata dair fikriyat’ olarak anlam veren Yalçın Koç, nazariyatı ‘theoria’, teolojiyi de ‘theos fikriyatı’ ile karşılamaktadır. ‘Nazariyata dair fikriyat’ın dilin ve düşüncenin imkânları itibariyle felsefenin ve teolojinin nihaî sınır olan çerçevesini oluşturduğunu, bu çerçevenin görünür kılınmadan felsefenin ve ‘theos fikriyatı’nın yani teolojinin esaslarına ve bu esaslar üzerine düşünülen

meselelerine nüfuz edilemeyeceğini savunur. Ona göre, nihaî sınıır olan bu çerçeve incelendiğinde, felsefenin ve teolojinin zeminlerinin ortak olduğu görülecektir. (Koç, 2008: 7) Ayrıca, nazariyatın yani 'theoria'nın bilindik anlamda *kuram* kelimesiyle karşılanması doğru değildir. Zira kuram asıl olarak düşünsel bir yapıdır. Hâlbuki nazariyat, *psukhenin* bizatihi seyretmek icraatı yani 'theoria'dır. Grek mitolojisinde 'tanrı' anlamına gelen 'theos', bulunduğu yerden dünyayı seyretmektedir. Geniş anlamda 'theologia' aslında 'theoros-logia'dır ki bu da 'seyredene dair fikriyat' anlamına gelir. (Koç, 2008: 11-12) *Theoria'nın* Yunancadaki karşılığına bakıldığında, kavramın kökenindeki bu anlamı görmek mümkündür. 'Bak(ın)ma, seyretme, temâşâ hayatı' anlamlarına gelen *theoria*, Aristoteles'in düşüncesinde İlk Hareket Ettirici'nin (Aristoteles, 2017: 557 (A7 1072b 10-15)) ve Plotinos'ta ruhun temel etkinliği (Koç, 2008: 11-12) olarak karşımıza çıkmaktadır. (Peters, 2004: 376) θεολόγος (theologos/teolog), θεολογία (theologia/teoloji), θεολογείν (theologeın/teolojiyle uğraşmak) ve θεολογικός (theologikos/teolojik) kelimelerinin Platon ve Aristoteles'in dilinde yaratılmış kelimeler olduğunu söyleyen İlkçağ uzmanı Werner Jaeger, θεολογία (theologia/teoloji) kavramının hem ilk kullananın hem de bu fikrin ilk yaratıcısının Platon olduğunu dile getirmektedir. (Jaeger, 2011: 18) Teolojiyle uğraşmak, en kısa ifadeyle Tanrı hakkında konuşmak anlamına gelmektedir. Ancak, her konuşma teolojinin sınırlarına girer mi? Tanrı hakkında nasıl bir konuşma teolojinin ve felsefenin sınırlarına dahil edilebilir? türünden soruların bu bağlamda önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Tanrı hakkında konuşmak, teolojiyle felsefenin en önemli ortak konularından biridir. Ancak, felsefe ile teolojiyi birbirinden ayıran belirleyici nokta, Tanrı hakkında *nasıl* konuşulacağı meselesidir. Dolayısıyla, İlk Çağ'da tanrı/lar hakkında konuşulurken, mitolojik unsurlara daha fazla ağırlık verildiğini görmek mümkündür. Felsefi faaliyetin mitolojik unsurları düşünceden ayırt etme çabası, bu bağlamda önem kazanmış, mitostan logosa bir geçiş imkânı sağlamıştır. Platon ve Aristoteles'in gayretlerini bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Ancak, Orta Çağ ile birlikte, felsefe, teolojinin hizmetine sokulmaya ve araçsallaştırılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, bir taraftan, Platon ve Aristoteles gibi Antik Yunan filozoflarının teolojiyi nasıl ele aldıkları gösterilmeye çalışılacaktır. Diğer taraftan da St. Augustinus ve Thomas Aquinas gibi Orta Çağ'ın en büyük ve etkili teologların teolojiyi felsefe karşısında nasıl konumlandıkları kısaca açıklanmaya gayret edilecektir. Çalışmanın temel amacı, tarihsel süreç içerisinde filozoflar ve teologların felsefe-teoloji ilişkisini nasıl anladıklarıyla ilgili bir veri sunmaktan ziyade, önemli bazı filozof ve

teologların düşünceleri üzerinden teolojinin nasıl bir evrim geçirdiğini ve felsefeyle ilişkisini tespit etmek ve bu tespit üzerinden bir değerlendirmeye imkân oluşturmaktır. Bu tür değerlendirmelere, zaman zaman ana metin içinde yer verilse bile, asıl sonuç kısmında değinilecektir.

1. İlk Çağ'da Teoloji

Teolojinin Yunan düşüncesindeki izlerini detaylı bir şekilde ele alan Edward Caird, teolojinin kendi bilinçliliğini kazandıran bir din ve Tanrı bilincinin ayırıcı formunda ve diğer tüm gerçeklik bilincimizle bağlantılı olarak yansıtıcı bir analizi olduğunu iddia etmektedir. Bu teknik anlamıyla *theology*'nin ilk olarak Aristoteles'te, daha sonra *metafizik* olarak adlandırılacak olan, *varlık* ve *bilme*'nin temel prensiplerini keşfetmeyi ve sergilemeyi amaçlayan ve bu nedenle de Tanrı'da nihaî nesnesini bulan bilim için bir isim olarak ortaya çıktığını söyler. Teoloji kavramının Aristoteles'ten önce bulunmasa bile, Platon'daki gelişiminde, teolojik ruhla derinden ilişkili olan ve aslında sadece ilk sistematik teolog olarak adlandırılabilenin Platon'un kendisinde, zaten bulunduğunu iddia eder. Ona göre, teolojinin babası olarak Platon, (Caird, 1904: xii, 58) bütün dinlerin kökeninde bulunan düşüncüyü kavrayan ve onu tüm evren görüşünün merkezi haline getiren ve teolojik çalışmaların izini sürerken en çok şeyi borçlu olduğumuz ilk filozof ve ilk teologdur. (Caird, 1904: 31-32)

Felsefi teolojinin ilk örneklerini her ne kadar eleştirel bir düşünce ortaya koyan Herakleitos'un fragmanlarında görmek mümkünse de (Herakleitos'un fragmanları hakkında yetkin bir değerlendirme için bkz. Jaeger, 2011: 155-178; Özcan, 2017: 61) teolojinin ilk kullanımının Platon'un *Devlet* adlı eserinin tanrılara ilişkin kısmında, mitolojik tanrılara dair olan inancın sorgulanmasıyla olduğu söylenebilir. "Tanrılar üzerine söylenecek masallar ne yolda olacak?" (Platon, 2017: 68) şeklindeki soru, bu sorgulamaya dair en net ifade olarak okunabilir. Bu açıdan Platon teolojiden, felsefe aracılığıyla tanrılarla ilgili mitolojik tasavvurun arındırılmasını anlar. (Özcan, 2017: 60)

Devlet adlı eserinde Platon, şiirin felsefi kriterlerini ortaya koymaya çalışırken teoloji kavramını gündeme getirmiştir. İlk Yunan şiirlerindeki tanrıların her türlü insanî zaafıya sahip olması, Sokrates ve Platon'un rasyonel tanrısallık anlayışına uymadığı için Platon, teolojinin ana hatlarını çizerken bu kavrama başvurmuştur. Bir anlamda, mitsel gelenekle Tanrı sorununa dair doğal yaklaşım arasındaki çatışma sonucunda bu yeni sözcük doğmuştur. (Jaeger, 2011: 18) Platon'un düşüncesinin amacını ve merkezini teolojinin

oluşturduğunu savunan Jaeger, “gerçekliğe teolojik açıdan yaklaşmak için, ruhun önemi problemini ortaya attığı son eseri *Yasalar*’da eksiksiz bir teoloji sistemiyle karşılarız.” (Jaeger, 2011: 33) diyerek iddiasını yineler. Platon’un teolojisi, sadece akli (logos) değil, aynı zamanda ruhun değişim ve gelişim süreçlerini de dikkate almakta ve her iki unsurun ihtiyacını da karşılamaktaydı. Ancak, sorun Aristoteles’le birlikte yeniden ortaya çıkmış, daha sonraki birçok filozof, bu sorunu çözmeye gayret etmiş hatta aradaki uçurumu kapatmak ve bir köprü kurmak amacıyla sudur teorisini ortaya atmışlardır. (Solmsen, 1942: 53) *Yasalar*’ın X. bölümündeki tanrı/lara dair diyaloglar, Jaeger’in haklı olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

“En güzel bilgilerden biri tanrılarla ilgili olan değil mi? Bunu dikkatle açıklamış, tanrıların var olduklarını ve ne kadar güçlü olduklarını söylemiştik: bunları bir insanın anlayabildiği kadar bilmesi gerekir. Devlette yaşayan insanların çoğunu yasaların sözüne uymakla yetinirlerse, bağışlayabiliriz; ama bekçi olacaklardan biri tanrıların varlığı hakkında her türlü kanıtı getirmek için çaba göstermezse, ona bu görevi vermemeliyiz. Göreve almamak da tanrısal yeteneği olmayan, bu konular üzerinde çalışmamış ve erdemini kabul ettirmemiş kişinin yasa bekçileri arasına seçilmemesi şeklinde olacak.

KLEINIAS: Dediğin gibi, bu konuda tembel ve yetersiz birinin onurlardan uzak tutulması çok doğru.

ATİNALI: Daha önce yaptığımız açıklamalarda tanrıların varlığını kanıtlayan iki delil olduğunu biliyoruz, değil mi?

KLEINIAS: Nedir?

ATİNALI: Biri ruh hakkında söylediklerimiz: hani, kazandığı hareketle sürekli bir varoluş içine giren her şeyin en eskisi ve en tanrısal olduğunu söylemiştik; öteki de yıldızların ve evrene düzen veren aklın yönettiği gök cisimlerinin düzenli hareketi idi. İşte bunları dikkatli ve deneyimli bir gözle izleyen hiç kimse, çoğunlukla beklendiği gibi, doğal olarak hiçbir zaman böyle tanrı tanımaz olmamıştır. Çoğunluğun düşüncesine göre, gökbilimi ve ona ilişkin başka zorunlu bilgilere dayanarak bu konulara el atanlar, olayların iyiyi gerçekleştirmeye çalışan bir istencin düşüncesiyle değil, bir zorunluluk sonucu ortaya çıktığını gördükten sonra, tanrıtanımaz olurlar.” (Platon, 2007: 489-490)

Açıkça görüleceği üzere, Platon Tanrı’nın varlığını akıl üzerinden kanıtlamak suretiyle ortaya koymaya çalışmakta ve O’na inanmayanların evrendeki düzeni yeterince gözlemleyemediklerini; bu

nedenle de O'na inanmadıklarını dile getirmektedir. Hem teleolojik hem de kozmolojik delilin izlerini görebileğimiz bu yaklaşım, Platon'un düşüncelerinde felsefi teolojinin de izlerini görmek açısından son derece önemlidir.

Tanrı'ya dair düşüncelerde Platon açısından önemli olan, akıl mahkemesi önünde haklı çıkarmak ve insanları cezalarla tehdit etmek yerine argümanlarla ikna etmektir. (Örnek bir argüman için bkz. Platon, 2015: 37 vd.) Tamamen otoriteye ve güce, fermana ve cezaya dayanmanın, Platon'un yasama ve siyasî ideolojisinin ruhuna aykırı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla ona göre, yasaların tamamında vatandaşlar, içsel olana ikna etmek için çağrılır. Yasaların tasarlandığı amaç, değeri ve doğruluğudur. Bu tür gizli amaçlara ve siyasî-yasama çerçevesine rağmen, *Yasalar*'daki tartışmanın Platon'un din sorununa yönelik en açık ve kapsamlı saldırısını temsil ettiğini iddia etmek bile mümkündür. Hatta dine karşı çıkan veya dine zarar veren tüm güçlere ve sistemlere karşı bir tür cepheden saldırı olarak bile okunabilir. (Solmsen, 1942: 133) Platon'un yaklaşımında, felsefi teolojiye uygun bir Tanrı'nın mahiyetinin ancak bu şekilde ortaya konabileceğini görmek mümkündür. Zira Platon, Tanrı kavramının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için çokça gayret sarf etmiş ve Tanrı'nın İyi olduğunu göstermeye çalışmıştır:

- Şimdilik seninle ben şair değil, devlet kurucusuyuz. Biz kendimiz masal uyduracak değiliz. Kurucuya düşen, şairlerin masallarının ne yolda olacağını bilmek ve bu yoldan ayrılmalarına göz yummamaktır.
- Doğru. Ama Tanrılar üzerine söylenecek masallar ne yolda olacak?
- Kısacası şu: Tanrı, sözde de, şarkıda da, sahnede de, aslında nasılsa öyle anlatılmalı.
- Buna diyecek yok.
- Tanrı aslı aslında iyidir madem, iyi de gösterilmeli değil mi?
- Elbette. (Platon, 2017: 68, 379a-379b)

Timaios'ta Platon, öncelikle evreni yaratanın neden bunu yaptığını açıklamakla işe başlayacağını söyleyerek, Yaratan'ın iyi; iyi olanında da hırs sahibi olamayacağını, dolayısıyla da hırs olmadığı için Tanrı'nın her şeyin mümkün olduğunca kendisine benzemesini istediğini söyler. Evrenin ortaya çıkmasındaki en önemli ilkenin bilge insanlara göre bu olduğunu savunan Platon'a göre, Tanrı her şeyin en iyi biçimde olmasını ya da kötü olmamasını istediği için hareket halindedir. (Adam, 2019: 408; Platon, 2015: 29) Neticede Platon,

Tanrı'nın var olduğunda şüphe etmese bile, Tanrı'nın varlığını kanıtlama gayreti içerisinde de girmeye çalışmış bir filozoftur.

Aristoteles ise mitolojik unsurlardan felsefeyi ayırt etme konusunda son derece büyük bir çaba sarf etmiş ve doğa filozofları ile mitolojik anlatıları öne çıkararak ayırmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Aristoteles, *Metafizik*'te "Tanrıları ele alıp onlar hakkında ilk açıklamayı vermiş olan eskiler" (Aristoteles, 2017: 23) ifadesini kullanmaktadır. Genellikle, Aristoteles'in 'eskiler' ile teologları kastettiği vurgulanır. (Aristoteles, 2017: 23 dipnot 2; Jaeger, 2011: 34 dipnot 16) Teologlar (theologoi) ile de doğa filozoflarının aksine Homeros, Hesiodos ve Orpheus gibi isimleri kasteden Aristoteles, filozoflar ile bu kişiler arasında bir ayırım yapmış olmaktadır. (Jaeger, 2011: 35 dipnot 28; Vlastos, 1952: 102-103) 'Teologlar' ile 'filozoflar'ın düşünceleri ortak bir noktada buluşmuş olsa bile, teologların 'tanrılar'ı, filozoflar tarafından 'ilkeler' olarak isimlendirilmiştir. Bu yönüyle Aristoteles'e göre, teologların şiirsel olarak ifade ettikleri, Anaksimandros, Herakleitos ve Parmenides gibi filozoflar tarafından felsefi olarak dile getirilmiştir. (Özcan, 2017: 60)

Aristoteles, teolojiden türeyen kelimeleri, zaman zaman farklı anlamlarda kullanmaktadır. Öyle ki bazı kullanımlar birbirleriyle örtüşmemektedir. Örneğin,

"...eğer, tanrısal olan, herhangi bir yerde varsa, onun bu hareketsiz ve (maddeden) bağımsız varlıklarda var olacağı açıktır. En yüce bilimin de konu olarak en yüce cinse sahip olması gerekir. Böylece eğer teoretik bilimler en çok aranması gereken bilimlerse, *Teoloji* de en çok arzu edilmesi gereken teoretik bir bilimdir. Çünkü ilk felsefenin evrensel mi olduğunu, yoksa bir cinsi, yani belli bir varlık türünü mü ele aldığını kendi kendisine sorabiliriz." (Aristoteles, 2017: 332 (E1 1026a 19-24))

"O halde görülüyor ki, üç tür teoretik bilim vardır: Fizik, matematik ve *teoloji*. İmdi teoretik bilimler sınıfı en yüce ve teoretik bilimler içinde de onların sözünü ettiğimiz en sonuncusu en üstün bilimdir. Çünkü onun konusu bütün var olan şeyler içinde en değerli olanıdır. Çünkü her bilim kendi konusunun yükseklik veya alçaklığına uygun olarak bir değer ifade eder." (Aristoteles, 2017: 509 (K7 1064b 3))

ifadeleriyle teolojiyi İlk Felsefe, Metafizik anlamında kullanırken;

"Hesiodos'un çağdaşları ve bütün teologlar gerçekte, sadece kendi akıllarına uygun şeylerle ilgilenmişlerdir. Çünkü onlar, ilkeler olarak Tanrıları ve Tanrılardan doğmuş varlıkları göz önüne aldıklarından, nektar ve ambrosia'yı tatmamış

varlıkların ölümlü olduğunu söylemektedirler.” (Aristoteles, 2017: 205 (B4 1000a 9))

ifadeleriyle de teologların felsefi/bilimsel düşünmediklerini dile getirmiş olmaktadır.

“...ister her şeyi Gece’den meydana getiren Teologların görüşü takip edilsin, ister Doğa Filozofları gibi ‘her şey bir aradaydı’ denilsin, aynı imkânsız sonuçlarla karşılaşmaktadır. Çünkü bilfiil var olan bir neden yoksa hareket nasıl olacaktır?” (Aristoteles, 2017: 549 (L6, 1071b 27))¹

ifadeleriyle de filozof olmayanları kastettiği görülmektedir.

Aristoteles’in teolojiyi (Λ10 1075b 25’t) özel olarak, *phūsikoi*’un (doğa filozoflarının) felsefi düşüncülerine karşıt bir yönde kullandığını söyleyen Francis E. Peters, bu karşıtlığın mitos ile logos arasındaki ayrıma paralel olduğunu savunur. Peters’a göre, yukarıda alıntılanan, E1 1026a 20-30’da daha farklı bir anlamda ortaya çıkan teoloji, teorik bilimlerin üçüncüsü, ‘ayrı’ ve *kinesis*’in dışında duran tözlerle ilgilidir. Bu anlamda ise ‘prote philosophia/ilk felsefe’dir. Başka bir ifadeyle, bu tür tözlerin tanrısallık alanı olmalarından hareketle adlandırıldığında bunun adı, *theologike* yani teolojidir. (Peters, 2004: 374)

Yukarıda Aristoteles’ten yapılan alıntılardaki teolojiye yüklenen farklı anlamlardan hareketle, onun eserlerinde teolojinin sorunlar yumağına dönüştüğünü iddia eden Jaeger, örneğin teolojinin bir yandan “ilk felsefe” ya da “ilk ilkelerin bilimi” olarak kullanıldığını ve felsefenin temel bir dalı olduğunu söyler. Ona göre, bu anlamda teoloji bütün felsefi Varlık incelemelerinin nihaî ve en yüksek hedefidir. Daha sonra buna, Aristoteles takipçileri tarafından *metafizik* adı verilecektir. Diğer taraftan ise tarihsel bağlam içerisinde en eski gerçek doğa filozoflarıyla farklı kutba yerleştirdiği Homeros, Hesiodos ve Pherekydes gibi filozof olmayanları nitelendirmek amacıyla kullanır. Teolojinin felsefeyle kesiştiği nokta tam da burasıdır. Zira önceki dönemler hakkında, teolojinin bittiği yerde felsefenin başladığı söylenebilir. (Jaeger, 2011: 19) Jaeger, teolojinin *Metafizik*’te farklı anlamlarda kullanılması hususundaki çelişkiyi, Aristoteles’in düşüncelerinin ilk dönemlerinde Platoncu eğiliminden kaynaklanan teolojik unsurlar taşıdığını daha sonra bu düşüncelerinin *evrilmesiyle* değiştiğini, bu evrimin de en son halini r Kitabı ile tamamlandığını

¹ Arslan, Aristoteles’in teologlardan kastının Orpheus (549 dipnot 3); Jaeger ise Pherekydes olduğunu iddia eder. Jaeger, *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, 34 dipnot 17.

iddia ederek aşmaya çalışır. Metafiziğin doğasıyla ilgili bu iki açıklamanın kesinlikle bir ve aynı yansıma eyleminden doğmadığını, burada temelde farklı iki düşünce dizisinin iç içe olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, teolojik ve Platonik olan daha eski düşünceleridir. (Jaeger, 1948: 218-219) *Metafizik*'i Fransızca'ya çeviren J. Tricot'nun düşüncelerinden beslenen Ahmet Arslan, Jaeger'in çelişki gibi görünen kısımları Aristoteles'in düşüncelerinin *evrilmesiyle* açıklamasına karşı çıkmaktadır. *Metafizik*'in bu iki anlayışı mükemmel bir biçimde tutarlı olan bir sistemin birliği içinde birbiriyle uyduğuna, dolayısıyla da ve Aristoteles'in zihninde zıtlığın hiçbir zaman var olmadığını göstermenin kolay olduğunu dile getirmektedir. Ona göre, “konusu Varlık olduğu ve Mutlak anlamda Varlık, varlık olmak bakımından Varlıkta, Mutlak Zihin, Tanrı olduğu için Metafizik, Teolojidir.” (Aristoteles, 2017: 221-222 dipnot 1; Tricot, 2017: 43-44)²

Jaeger, Aristoteles'in felsefenin öncüleri arasında Hesiodos ve benzer düşünürleri dikkate aldığını ihtiyatla söyler. Aynı bağlamda, Aristoteles'in eski filozoflardan ilk filozoflar (Aristoteles, 2017: 115 (A2, 982b 11), 2017: 121 (A3, 983b 6)) olarak bahsetmesi gibi, Hesiodos gibileri de ilk teologlar diye nitelendirdiğini savunur. O, Aristoteles'in

“Bazıları, bugünkü kuşaktan uzun zaman önce yaşamış olan ve Tanrıları ele alıp onlar hakkında ilk açıklamayı vermiş olan eskilerini de doğa hakkında benzer bir görüşe sahip olduklarını düşünmektedirler” (Aristoteles, 2017: 123 (A3 983b 28))

şeklindeki düşüncelerinden hareketle, M.Ö. IV. yüzyılda bile, θεολόγειν (teolojiyle uğraşmak) sözcüğünün, filozofların θεολόγειν'ine (teolojiyle uğraşmasına) uygun biçimde uyarlanabilecek bir manaya sahip olduğuna inanır. Jaeger'e göre, *Metafizik*'teki eskiler/öncekiler kelimesi, ‘gelişmemiş ve ardından daha yüksek bir gelişme seviyesi gelecek bir şey’ gibi yan anlamlar da ihtiva eder. Aristoteles başka yerlerde, filozoflarla Hesiodos gibi ‘teologları’ karşı karşıya getirir. Aristoteles'in düşüncesinde teologlar, mitler aracılığıyla öğreten kişiler iken, filozofların en önemli özelliği kesin delillendirme yöntemiyle hareket etmeleridir. Jaeger buradan ilginç bir sonuç çıkaracaktır. Ona göre bu durum, sadece ortak bir neden değil, aynı zamanda bir farklılık unsurunun görülmesini sağlayan çok verimli bir formülasyondur. Teologlar belirli doktrinlerle ilgili bilgi vermeleri bakımından filozoflar gibi hareket edebilirler; fakat onların aksine bunu, mitolojik bir formda yaparlar. (Jaeger, 2011: 23)

² Tricot'nun *Metafizik*'in Fransızca çevirisi, Arslan'ın *Metafizik*'i Türkçe'ye çevirirken esas aldığı en önemli iki temel metindendir. Arslan, *Metafizik*'in Fransızca'ya çevirisinin “Giriş”ini, Türkçe çeviriye “Giriş” kısmı olarak koymuştur.

Jaeger, 'teoloji' kelimesinin Varro'nun üçlü tasnifinden ve doğal teoloji kavramından daha geriye gittiğini iddia ederek, sorunun kavramsal düzeyden ziyade, kavramın neye tekabül ettiğine bakılması ile açıklığa kavuşturulabileceğine inanır. Ona göre, Yunan düşüncesinin özel bir ürünü olarak teoloji, Yunanlıların *logos*'a yükledikleri anlamın derinliğiyle ilişkilidir. Çünkü *θεολογία* (*theologia*) kelimesi, Tanrı ve tanrılara *logos* aracılığıyla yaklaşmak demektir. (Jaeger, 2011: 18) Tanrısal olanla ilgilenmenin ilk sistematik yaklaşımı Platon'un düşüncesinde ortaya çıktığı doğru olmakla birlikte, Platon'dan önceki düşünürlerde de tanrısal olanla ilgili felsefi önermeler bulunmaktadır. Jaeger, Epikürcü Velleius'un Cicero'nun *De Natura Deorum* adlı eserinin ilk kitabında, Stoacı Lucilius Balbus'un aynı diyalogun ikinci kitabında yapmaya çalıştığı ve Augustinus'un teoloji tarihini Milet Okulu ile başlattığı *De Civitate Dei* (Tanrı Şehri) adlı eserinde yaptığı şeye tarafsız bir şekilde ve filolojik çözümler temelinde girişeceğini dile getirmektedir. Tanrısallık probleminin ilk dönem doğa filozoflarında bulunduğunu benimseyen Jaeger, Aristoteles'in *Metafizik* birinci kitabında felsefenin gelişimi konusunda çizdiği tablodan yola çıkarak, bu meseleye dair -beklenen- ilginin daha fazlasını, bu filozoflarda görüleceğini savunur. Birçok modern felsefe tarihçisinin Sokrates öncesi doğa filozoflarının bu konudaki düşüncelerini görmezlikten geldiklerini, oysa Cicero ve Augustinus gibi ilk çağlara uzanan düşünürlerin Thales'ten Anaksagoras'a kadar doğa filozoflarının ilk teologlar olarak benimsediklerini hatırlatmaktadır. (Jaeger, 2011: 20-21)

Sonuç olarak, İlk Çağ'da filozofların, felsefeyi mitolojik unsurlardan ayırıştırma gayretine girdiklerini ve bunda da başarılı olduklarını söylemek mümkündür. Her ne kadar teoloji ile metafizik kavramları birbirine yakın olarak düşünülmüş olsa da teoloji, özellikle Orta Çağ'da, dinî düşüncenin, imanın veya Kutsal Kitapların hakikatleri olarak sınırlandırılmıştır. Teolojinin bu algılanış biçimine bakmak, sorunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2. Orta Çağ'da Teoloji

Orta Çağ'da Hıristiyan düşüncesi, genellikle dine ilişkin sorunlara yönelmiş ve diğer düşüncelere bir anlamda kendisini fazla açmamıştır. Dolayısıyla, Orta Çağ'da kilisenin egemen olduğu dönemde, dinden bağımsız bir 'din ilmi'nden ziyade, inançları anlamak için sarf edilen çabanın ve düşünsel faaliyetin tüm yönlerini ifade eden bir Hıristiyan teolojisinden söz edilebilir. Ortaçağ Hıristiyan teolojisi, Kutsal Kitap üzerindeki araştırmalar, varlık-bilgi-değer gibi alanlardaki tüm gerçekliği Hıristiyan inanç sistemi ışığında anlam(landırma) olarak

yorumlanmıştır. “Saçma olduğu için inanıyorum” (Özcan, 1999: 15) diyen Tertullianus, “anlamaya çalışmak için inanıyorum” (Özcan, 1999: 20) diyen Augustinus’un skolastik teolojilerinden sonra, teoloji anlayışını Aristoteles’e dayandırmaya çalışan Thomas Aquinas’ın Tanrı’nın varlığını ve birliğini aklın anlayabileceğini ancak Teslis’in bu anlamının dışında olduğunu söyleyerek bir anlamda akıl ile dogma arasında bir uzlaştırma çabasının yeni bir teolojik yaklaşıma *evrildiğini* görmek mümkündür. (Dönmez, 2004: 16-55; Öçal, 2017: 23-26; Taylan, 1997: 10-11)

İlkçağlarda teolojik düşünmeden felsefi düşünceye geçiş, mitostan logosa olurken, Orta Çağ’daki zihinsel değişim felsefeden teolojiye doğru olacaktır. Başka bir ifadeyle, İlk Çağ’da bahsettiğimiz filozoflar, düşünceyi felsefi bakış açısıyla mitolojik unsurlardan ayıklarken, Orta Çağ’daki *teolog filozoflar* ise teolojik bakış açısıyla felsefeyi kendi inançlarına nasıl taşıyacaklarına ve teolojin hizmetinde nasıl kullanacaklarına karar vermeye çalışmışlardır. Bunun en açık delili ise şudur: Orta Çağ Hıristiyan düşüncesine genel olarak bakıldığında, felsefe genel olarak teolojinin hizmetinde olagelmıştır. Felsefeden teolojiye geçişin arka planına, bu dönemin tarihsel ve kültürel bağlamına dair kısa bir değerlendirme yapmak konunun anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır.

Roma İmparatorluğu, içinde Hıristiyanlığın doğup büyüdüğü bir imparatorluk olmasının yanı sıra, Hindistan, İran ve Akdeniz havzasının çeşitli inançlar ve mistik akımlarının hareketliliği ile de rekabet içinde olan bir imparatorluktu. Antik Yunan’ı da alarak daha da genişleyen bu imparatorluk, felsefi kültürü de sınırlarına taşımış oldu. Hem din hem de kültürel olarak Hıristiyanlık, farklı inanç ve kültürler karşısında mücadele edebilmesi ve yayılabilmesi için, bu imparatorluğun bütün mirasını kullanmak durumundaydı. Hıristiyanlık, Kutsal Kitap aracılığıyla bir dünya görüşü ve bir yaşam tarzı sunuyordu. Ancak bu, ciddi bir entelektüel bilinç seviyesinde olmadığı için yeterli gelmeyebiliyordu. Aslında sorunlarla mücadele etmek için, insana yaşam tarzıyla birlikte düşünme tarzı da gerekiyordu. Bir yaşam tarzı sunan teoloji kendisini, bir düşünme tarzı olan felsefeyle beslemek zorundaydı. Bu bağlamda, Yunan düşünürlerinin tartışmalarından teolojik bakış açısına, evrenin kaynağı ve kötülük sorunu gibi iki önemli mirasın aktarıldığını örnek vermek mümkündür. Artık Hıristiyan düşünürler, felsefeye sırt çevirerek değil, felsefenin imkânlarını kullanarak veya ona karşı çıkararak düşünsel faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İşte bu sorulara verilecek cevapların mahiyeti, o düşünürün teolog veya filozof olmasının da temel kriterini belirleyecektir. (Özcan, 1999: 16-17)

Filozof teoloğun yaptığı tarzda Tanrı gerçekliği karşısında dogmatik bir tavır takınamaz. Teoloji özellikle dogmatik teoloji belirli bir sistem oluşturmuş olsa da filozof açısından yetersizdir. Vahyin verdiği bilgiler aracılığıyla insan, Tanrı hakkında mümkün olan tüm bilgilerin muhtevasına ulaşmış olamayacaktır. Dolayısıyla filozof, aklın gayretinin ürettiği en değerli alan olan metafizik yoluyla Tanrı hakkında daha fazla bilgi elde edilebileceğine inanır. Rasyonel teoloji, dogmatik teolojinin rakibi olmasa bile, onun bir tamamlayıcısı olarak görür. Bir müminin gündelik hayatta konuşurken bir sorun olarak görmediği Tanrı hakkında filozof, kendisini daha eleştirel bir tavır içine sokacaktır. Bu tavır filozofu, Tanrı'ya ait hakikatlerin, insanın bütün tecrübeleriyle çelişmediğini açık bir şekilde göstermesini gerekli kılacaktır. Bu yüzden filozof, Tanrı ile ilgili her türlü yargıyı elekten/eleştirmeden geçirmek durumundadır. (Özcan, 1999: 13-14) Örneğin hem Teslis doktrininin Tanrı inancını hem de mantığın ilkelerinin aynı anda benimsenmesi, eleştirel bakış açısının yokluğunu gösterir. Orta Çağ Hıristiyan düşünürlerinin rasyonel çabalarına rağmen, neden filozof değil de teolog olarak nitelendirildiğinin de temelinde bu tavır bulunmaktadır. Çünkü onların birçoğu, Augustinus, Aquinas, Ockhamlı William vb. teologların örneklerinde görüldüğü üzere, Teslise iman konusunda aklın değil, imanın geçerli olduğunu savunmuşlardır.

Augustinus bu sorunları aşmanın yolu olarak, “anlamak için inanıyorum” ilkesini geliştirmiştir. Tertullianus’un “saçma olduğu için inanıyorum” formülünün katı fideizminin aksine Augustinus’ta daha ılımlı bir fideizm bulunmaktadır. Augustinus’ta iman akli öncelemekle birlikte, akıl yürütmelerin de belli bir değeri bulunmaktadır. Ona göre ilahî hakikatleri, aklî teoloji yani akıl yürütmelerle değil, imanla bilebiliriz. (Özcan, 1999: 15, 20) Filozofun akıl yoluyla ulaştığı hakikatler, mutlak hakikatler değil, onların bir kopyası niteliğindeki “yarı hakikatler”dir. Mutlak hakikatler ancak Kutsal Kitaplar aracılığıyla elde edilir. Bu hakikatlerin çatışması durumunda, öncelik Kutsal Kitapların ortaya koyduğu ilkelere verilir. (Özcan, 1999: 113, 140, 144)

Tanrı'yı aklın temel ilkelerinden hareketle anlamaya çalışan ve doğal teoloji olarak da isimlendirilen *theologia naturalis* düşüncesinin, Augustinus’un *De Civitate Dei* adlı eseriyle bizlere kadar geldiği kabul edilmektedir. Augustinus bu kavramı, M.Ö. 116-27 tarihleri arasında yaşamış Terentius Varro'nun *Antiquitates Rerum Humanarum et Divinarum* adlı eserinden alarak kullandığını söyler. Bu eserin ikinci bölümünde Varro, Roma tanrılarına dair tutarlı ve önemli bilgi birikimine dayanan bir teori inşa etmiştir. (Krs. Augustinus, 1871: 238; Jaeger, 2011: 15-16) Augustinus, Varro'nun, teolojii mitsel, siyasal ve

doğal teoloji olarak üç kısma ayırdığını, şairler tarafından tarif edilen tanrıların dünyasının mitsel teoloji; devletin resmî dinini, bu dinin kurumlarını ve ritüellerini temsil eden düşüncelerin siyasal teoloji; son olarak da gerçekliğin tabiatında kendini ifşa eden kutsallığın tabiatını filozoflar tarafından ele alınan düşüncelerin ise doğal teolojinin sahasını oluşturduğunu söyler. Mitolojik olanın içinde, ölümsüzlerin haysiyetine ve doğasına aykırı birçok kurgunun olduğunu, tanrıların, birinin başından, kan damlacığından ya da kalçasından doğduğu hatta tanrıların zina ettiği gibi insanbiçimci düşüncelerin tanrıya yüklendiğini dile getirmektedir. (Augustinus, 1871: 238, 247, 268; ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Jaeger, 2011: 16) Mitolojik anlatılardan rahatsız olduğunu ve bu nedenle de Yunan mitolojik edebiyatını önünde durulamayan ve akıp giden bir ırmağa benzeten Augustinus, ‘hiç mi kurumayacaksınız? ...o korkunç denize kadar sürükleyecek misin Havvaogullarını? diyerek zina işleyen tanrıların anlatıldığı masalların Homereos tarafından uydurulduğunu, cübbeli öğreticilere, kimin cesaret edip bunu söyleyeceğini soracaktır. (Augustinus, 2009: 48-49) Augustinus’un düşünceyi mitolojik unsurlardan ayırt etme çabasının, Platon ve Aristoteles’in çabalarıyla örtüştüğünü söylemek mümkün gibi gözükür. Ancak, dikkat edilecek olursa, Platon ve Aristoteles’in mitolojik unsurlardan düşünceyi temizleme gayreti akla alan açarken, Augustinus’ta bu temizleme faaliyeti, Tanrı’ya ve imana yer açmak içindir.

David Hume, Varro ile Augustinus arasında bir karşılaştırma yaparken, bir anlamda felsefî ve teolojik faaliyetin ayrımını da yapmış olur:

“Bilgili, felsefeci-kafalı Varro, din üstüne konuşurken, olasılıkların ve görünüşlerin ötesinde herhangi bir şey söylemeye kalkışmamaktadır: sağduyusu ve alçak gönüllüğü böylesine köklüdür! Fakat din gayretine düşmüş, heyecanlı Augustinus, bu soylu Romalı’nın skeptikliğine ve sakınganlığına hakaretler yağdırmakta ve kendisi en eksiksiz bir inanç ve güvenle konuşmaktadır.” (Hume, 1979: 57)

Teolojinin Orta Çağ’daki en önemli temsilcisi ve belki de en fazla bu sorunla ceddelleşen kişi Thomas Aquinas’tır. Aquinas’a göre, felsefe ile teoloji arasındaki en önemli farklılık, onların temel ilkelerinden kaynaklanmaktadır. Filozofun varsayımları kendi öz bilgisi iken teoloğun benimsediği ilkeler ise inancın ve kutsal kitabın doğru kabul ettiği ilkelerdir. Dolayısıyla teologlar genellikle bu ilkeler üzerinde düşünürler ve buradan hareketle diğer konular hakkında rasyonel analogiler ve incelemeler yaparlar. Fakat teologların ulaştıkları

neticeler, yalnızca ilkelerinden hareket edilen din ve inancın sınırları dâhilinde olanlar için bir anlam ifade etmektedir. Aquinas'ın düşünceleri çerçevesinde bir bilginin veya düşüncenin felsefi mi teolojik mi olduğu nasıl ayırt edilebilir? Eğer bir bilgi, evrene dair herkes tarafından ulaşabilen gerçeklere dayanıyor ve buradan hareketle diğer gerçeklere götürüyorsa felsefi bir düşünce; Tanrı'nın, Teslis'in veya kurtuluşun nasıl olacağını hangi dine bağlanarak gerçekleşebileceği gibi düşüncelerin doğruluğunun kabul edilmesi temeline dayanıyorsa teolojik bir düşünce olarak kabul edilebilir. (Dönmez, 2004: 34; Tarakçı, 2006: 242-243)

Aquinas'ın düşüncesinde felsefe ile teoloji arasındaki diğer önemli fark ise hareket noktalarının bir anlamda bilgiyi elde etme süreçlerinin farklılığından kaynaklanmaktadır. Filozof, araştırmasına yaratılmış olanlardan başlayıp sonunda Tanrı düşüncesine varırken, teolog Tanrı fikrinden hareketle diğer varlıklara yönelmektedir. (Aquinas, 1975: 35 (II/4: 4-5); Dönmez, 2004: 36-37; Tarakçı, 2006: 243) Başka bir ifadeyle, birinin başlangıç noktasını diğerinin varış noktası oluşturmaktadır. Teolojinin kelâmdan ayrılan noktalarından birini de aslında bu oluşturmaktadır. Teolojinin aksine genel itibariyle Kelâmî düşüncede âlemden hareketle Allah ispatlanmaya çalışılır. Teoloji kelâm farklılığı konumuzun dışında olduğu için detayına değinilmeyecektir.³

³ Dhanani, kelâm ilminin genel olarak teolojiyle eş anlamlı olarak kullanıldığını ancak iki disiplin arasında önemli farkların bulunduğunu söyler. Ona göre, “Şüphesiz kelâmın amacı ilk olarak teolojiktir. Ancak açıkça ifade edilmeli ki, kelâm yaygın olarak anlaşılınan teolojiden birkaç yönüyle farklılık arz etmektedir. Farklılıklardan biri, felsefeye ait olan mantık, epistemoloji, kozmoloji ve antropoloji gibi temel birkaç başlığı içeren konulardır. Kelâmın bu özelliği sadece ilk dönemlerde değil sonraki dönemlerde de inşa edilmiştir. Örneğin altı bölümden oluşan klasik ve yorumlayıcı bir kelâm metni olan Adudü'd-din İcî'nin *Mevâkıf* adlı eserinin diğer bölümleri epistemoloji, ontoloji, arazlar ve cisimlerle ilgiliyken; sadece beşinci ve altıncı bölümleri münhasıran Tanrı ve Nübüvvet gibi teolojik konulara ayrılmıştır. Çünkü mütekellimün/kelâmcılar, kendi disiplinlerine bir felsefi metafizik nazarıyla baktıklarından dolayı, Neoplatonlaşmış Aristotelesçi geleneğin İslamî çevrede temsilcileri olan felâsifenin entelektüel rakipleriydiler.” (Dhanani, 1994: 2-3) Dhanani, Fârâbî'nin kelâm ilminin savunmacı olduğu görüşünden hareketle, felâsifenin kendilerini gerçek filozoflar ve Helen entelektüel geleneğinin mirasçısı olarak gördüklerini ve kelâmcıları küçümsediklerini söyler. Kelâma yönelik bu küçümseyici tavrın L. Gardet, G. Anawati, J. Vann Ess gibi modern araştırmacılar tarafından da takip edildiğini ve kelâma sadece savunmacı bir ilim gözüyle bakılmasının doğru olmadığını dile getirir. Ebu Hayyan Tevhidi'nin akla dayanan (dakiku'l kelâm) ve vahye dayanan (celilü'l kelâm) kelâm ayrımını esas alarak, kelâmın sadece akla dayanan “ince”, “müphem” ve “zor” soruları konu edinen *dakiku'l kelâm*; “asil” ve “temel” sorularla ilgilenen *celilü'l kelâm* gibi iki yönü bulunduğunu söyleyerek kelâmın sadece bir

Aquinas, *Summa Contra Gentiles*'in ikinci kitabının dördüncü bölümünü filozof ile teoloğun mahlûkat/varlıklar hakkındaki düşünme yollarının farklılığına ayırır ve filozof ile mümin/inanır (believer) arasındaki düşünme biçimlerinin farklılığına işaret eder. Ona göre;

“Filozof ve mümin, mahlûkat hakkında farklı düşünür. Filozoflar bu şeyleri, örneğin ateşin yukarıya doğru meyletmesini, doğaya ait olarak görürken; mümin ise bunları sadece Tanrı ile ilişkilendirir ve ona ait olarak görmektedir. Örneğin mahlûkat Tanrı tarafından yaratılmıştır ve O'na bağlıdır.” (Aquinas, 1975: 35 (II/4:2))

Felsefenin teolojiye hizmet ettirildiği anlayışına örnek olarak Aquinas'ın akla neden başvurulması gerektiği ve aklın yetersizliğini dile getirdiği açıklamasına bakmak yeterli olacaktır:

“...Muhammedîler ve paganlar, herhangi bir Kutsal Kitap'ın otoritesini kabul etme konusunda bizimle aynı fikirde olmadıkları için onların yanlışlarının düzeltilmesi güçtür. Bu yüzden Yahudilere karşı, Eski Ahit, Heretik/sapkınlara karşı ise Yeni Ahit yoluyla tartışılabilir. Ancak Muhammedîler ve paganlar/kâfirler, her ikisini de kabul etmezler. Bu nedenle biz, herkesin ortaklaşa kabul etmek zorunda olduğu doğal akla başvurmalıyız. Ancak Tanrısal meselelerde doğal aklın da yetersiz kaldığı da bir gerçektir.” (Aquinas, 1975: 62 (I/2: 3))

Aquinas, akıl mı vahiy mi üstün? sorusunu önemseydiği için bu konuyu etraflıca tartışır. Ona göre vahyin doğruları aklın doğrularından üstündür. Ancak akıl ile vahiy çatışmaz; çünkü ikisini de Tanrı yaratmıştır. Vahiy akli yanlış yapmaktan korur ve onun ışığını söndürmek bir yana daha da mükemmel hale gelmesini sağlar. Vahyin akla katkı yaptığı gibi, akıl da vahiy savunduğu için vahye katkı yapmış olur. (Aquinas, 1975: 74 (I/7: 2))

Aquinas, teoloji yerine *kutsal doktrin (sacred doctrine)* ifadesini tercih etmektedir. Kutsal doktrin felsefenin hizmet ettiği teolojidir. Diğerleri ise felsefi teolojidir. Bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Bilimler, bilinebilir nesnelere farklı doğasına göre çeşitlendirilir. Hem gökbilimci hem de fizikçi örneğin dünyanın yuvarlak olduğu konusunda aynı sonucu ispatlayabilir. Gökbilimci matematik yoluyla (yani maddeden

savunmacı yaklaşım sergilemediğini ve felsefenin yöntemini de takip ettiğini savunmaktadır. (Dhanani, 1994: 3)

soyutlayarak) fizikçi ise bizzat maddeyle bunu yapar. Dolayısıyla, felsefî disiplinler tarafından öğrenilebilecek bazı şeyler, doğal aklın ışığıyla ne kadar bilinebiliyorsa, ilahî vahiy ışığında da o kadar bilinebilir. Felsefenin kabul edilip diğer bilimlerin kabul edilmemesi için hiçbir neden yoktur. Bu nedenle kutsal doktrini (sacred doctrine) içeren teoloji, felsefenin bir kısmı olan teolojiden tür olarak farklıdır.” (Aquinas, 1945: 6 (I/1: 2))

Aquinas, *kutsal doktrin*in bilim olup olmadığını etraflıca tartışır ve bilim olmadığı iddiasını şöyle dile getirir:

“Kutsal doktrin, bir bilim değildir; çünkü her bilim apaçık ilkelerden hareket etmektedir. Oysa kutsal doktrin, apaçık olmayan imandan hareket etmektedir. Çünkü onun doğruluğu herkes tarafından kabul edilmez. Zira herkes iman sahibi değildir. Bu yüzden kutsal doktrin bir bilim değildir. Dahası bilim bireysel değildir. Fakat kutsal doktrin İbrahim, İshak ve Yakup vb. gibi bireysel gerçeklerle ilgilenir. Bu nedenle kutsal doktrin, bilim değildir.” (Aquinas, 1945: 6-7 (I/1: 2))

Aquinas, Aristoteles’in bilimin temel kriterinin yalnızca kendiliğinden tanınabilen apaçık ilkeler olduğu düşüncesini benimsediğinden, teolojik felsefe yani *kutsal doktrin* bir bilim olarak kabul edilecekse, ilkeleri de açık seçik olması gerektiğini düşünecektir. (Dönmez, 2004: 33) O, kutsal doktrin bilim olmadığı itirazına Augustine’den bir alıntıyla karşı çıkar:

“Aksine, Augustine, “kurtarıcı imanın doğması, beslenmesi, korunması ve güçlendirilmesi bu ilme aittir” der. Fakat bunu yapacak kutsal doktrinden başka hiçbir bilimin olmadığı söylenebilir. Bu nedenle kutsal doktrin bir bilimdir... Kutsal doktrin bir bilimdir. Biz bilimlerin iki çeşit olduğunu akılda tutmalıyız. Aritmetik, geometri vb. gibi aklın doğal ışığı altında bilinen ilkelerden hareket eden bazı bilimler vardır. Ayrıca bazı bilimler de daha yüksek bir bilimin ışığında, bilinen ilkelerden hareket eder. Bu nedenle optik, geometri tarafından inşa edilen ilkelerden müzik ise aritmetik tarafından inşa edilen ilkelerden hareket eder. Kutsal doktrin daha yüksek bir bilimin ışığı yoluyla bilinen ilkelerden hareket ettiği için bir bilimdir. Yani Tanrı bilimi ve kutsal. Tıpkı matematikçi tarafından öğretilen ilkelerin otoritesini kabul eden bir müzikçi gibi kutsal doktrin de Tanrı tarafından vahyedilen ilkeleri kabul eder.” (Aquinas, 1945: 7 (I/1: 2))

Dolayısıyla Aquinas'a göre, müzik ve optik, ilkelerini aritmetik ve matematikten aldığı için ikinci dereceden bir bilim olduğuna göre, aynı şekilde *kutsal doktrin* de ilkelerini Tanrı'dan alan ikinci dereceden bir bilimdir. (Ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Dönmez, 2004: 33)

Aquinas, *kutsal doktrin* adını verdiği teolojinin diğer bilimler karşısında *bilim* olduğunu ispatlamaya çalıştıktan sonra, onun diğer bilimlerden de üstün olduğunu iddia eder. Ona göre, bir bilim ya konusunun daha önemli olması ya da daha kesin bir bilgi sunması açısından diğer bilimlerden üstün olabilir. Bilimlerin ya teorik ya da pratik olduğunu söyleyen Aquinas, temel konusu Tanrı olduğu için, teolojinin yani kutsal doktrin'in teorik bir bilim; insanın davranışlarıyla ilgilendiği için de pratik bir bilim olduğunu savunur. Ona göre, ayrıca diğer bilimler insanın aklının ulaşabileceği meseleleri incelerken teoloji ise bunlarla birlikte aklı aşan meseleleri de incelemektedir. *Kutsal doktrin*/teoloji, yanılmayan bir otoritenin yani ilahî bilginin ürünü olduğu için daha kesindir. Oysa, diğer bilimler insan aklına dayandığı için yanılabilirler. Bu nedenle hem konusunun daha önemli olması hem de daha kesin bir bilgi sunması açısından teoloji diğer bilimlerden üstündür. (Aquinas, 1945: 9-10 (I/1: 5))

Aquinas'ın ortaya koyduğu düşüncelerin, Tanrı merkezli ama felsefeye renklendirilmiş teolojik bir düşünme biçimi olduğu söylenebilir. Aklı önemseyen ama iman hakikatleri konusunda yeterli görmeyen bir anlayışa sahip biri olarak Aquinas, bir filozoftan ziyade teolog olarak değerlendirilmesi gereken biridir. Onun akla başvurusu felsefî gereklilikten kaynaklanmaz. Filozof bu anlamda akla içten teolog dıştan başvurur. Bu nedenle, Aquinas da felsefeyi teolojinin hizmetine sokmuştur. Russell, varılacak sonuçların önceden belirlendiği için, Aquinas'un felsefeci bir ruh taşımadığını savunur. Çünkü onun, sonucunu önceden kestirmenin mümkün olmadığı bir araştırmaya girişmediğini ve Sokratesçi Platon gibi kanıtın götürdüğü yere de gitmediğini söyler. (Russell, 2002: 200-201) Russell'a göre Aquinas,

“...felsefe yapmaya girişmeden önce zaten doğru olanı bilmektedir. Doğru olan Katolik imanında ortaya konmuştur. Thomas imanının kimi bölümleriyle ilgili olarak görünüşte usa uygun kanıtlar bulmuşsa bu yeter. Bulamamışsa vahiy sağ olsun. Önceden saptanan vargıya kanıt bulmak felsefe değil özel bir düşüncedir.” (Russell, 2002: 201)

Aquinas'ın teolojiyi bir bilim olarak görmesinin aksine, Ockhamlı William teolojiyi bilim olarak görmez. Aquinas'ta Tanrı'yı bilme konusunda rasyonel yetilere güven varken; Ockhamlı William'da

Tanrı'nın bilinmesinde akla ve felsefeye güven ve itimat yok denecek kadar azdır. Teolojik hakikatleri ve imana dair meseleleri hem teoloji hem de doğal bilim yoluyla ispatlamanın mümkün olamayacağını düşünen Ockhamlı William, aynı sonucun farklı iki bilim tarafından bilinmeyeceğini savunur. Ona göre, felsefenin teolojiye yardım etmesi söz konusu değildir. (Bayındır, 2019: 117, 131) Zira açık önermeler, dolaylı olarak veya doğrudan, bu önermelerin terimlerine ait basit bilgiler vasıtasıyla bilinebilir. Açık bir önermenin kendiliğinden açık olması gerekir. Bu da ancak ispatlama yoluyla veya sezgisel bilgi vasıtasıyla elde edilen tecrübe yoluyla olabilir. Bu kriterlerin hiçbiri teolojik hakikatler için geçerli değildir. Teolojik hakikatler, imanla ilişkili meseleler olduğu için, onların bu kriterleri taşımaları beklenemez. Teolojinin imanla ilgili olan bu yönü kendisini diğer bilimlerden ayırmaktadır. Ayrıca, teolojinin bilim olamayacağının bir başka nedeni de Tanrı'nın insanlara farklı biçimlerde görülmesi ve Tanrı tasavvurlarının çok farklı olmasıdır. Tanrı bilimin değil, imanın konusu olduğu için O, somut, değişmez, sabit tecrübenin konusu olmadığından bilimin objesi olamaz. Dolayısıyla, inancın temel unsurları ancak iman ile gerçekleşebilir. Rasyonel bir teolojik yaklaşımı benimsemesine rağmen, Ockhamlı William, akıl yerine imanı önceler ve Teslisin ancak iman yoluyla bilinebileceğini savunur. (Bayındır, 2019: 124-125) Ona göre, eğer teoloji bilim gibi görülürse, Teslisin konusu da mantığın ilkelerine uyması gerekir. Hâlbuki bu durum, aşağıda gösterileceği üzere, aklın ve mantığın ilkeleriyle çelişmektedir:

1. Tanrı Baba'dır
2. İsa Tanrı'dır.
Bu nedenle Teslise göre geçişli olarak;
3. İsa Baba'dır.

Fakat Teslis inancına göre İsa Baba değildir.

Böylece Teslise göre, İsa hem Baba hem de Baba değildir.

Açıkça görüleceği üzere, bu sonuç bir Hıristiyan papazı olan Ockhamlı William için kabul edilir bir durum değildir. Bu nedenle o, teolojinin mantıksal olmadığını ve felsefeyle karıştırılmaması gerektiğini düşünecektir. (Kaye, 2020.)

Teolojinin aksine bilimin doğal nedenlere dayandığını söyleyen Ockhamlı William'a göre, bilimin bilişsel ve rasyonel şartları teolojide bulunmaz. Bilimin geçerlilik kriterleri, sonuçlarının kesin olmaması, apaçık tecrübeye doğrudan konu olması, önermeleri kıyas yoluyla ve rasyonel tutarlılık aracılığıyla ortaya koyması ve deneyin ürünü olan genel sonuçlar içermesidir. Teoloji, bu şartları taşımaz. Çünkü, bu dünyada teolojinin temel konusu olan Tanrı'ya ait bir örnek ve kavram yoktur. Cennete gidip orada Tanrı'yı müşahade eden ve dönüp bize

anlatan birileri olmadıkça, Tanrı'ya dair önermeler, bilimin konusu değil, imanın konusu olacaktır. Dolayısıyla, imana dair hakikatler, ancak Kutsal Kitaplarla elde edilebilir. (Bayındır, 2019: 120-122, 129)

Sonuç

Teolojinin serüveni göz önünde bulundurulduğunda, hiç şüphesiz onun en yakın dirsek temasında olduğu alanın felsefe olduğu kolaylıkla görülebilir. Ancak, teolojinin İlk Çağ'daki kullanımı ile -ki buna felsefi teoloji denebilir- Orta Çağ'daki kullanımı arasında önemli bir farkın olduğu da rahatlıkla gözlemlenebilmektedir. Teolojinin bu evriminin, felsefi teolojinin dinî teolojiye evrilmesi şeklinde gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Dinî teoloji ya da teolojik felsefe, 'Tanrı hakkında konuşurken', imandan, Kutsal kitaplardan hareket etmekte ve yaptığı 'konuşmaları'nın bu çerçeveye uygun olup olmadığına dikkat etmek durumundadır. Teolojiden hareket edilerek yapılan bir felsefe, bir yönüyle felsefeyi teolojinin hizmetine sokacak ve onu araçsallaştıracaktır. Oysa, felsefi teolojinin hareket noktasını akıl oluşturmakta ve 'konuşmaları'nı aklın sınırları belirlemektedir. Bu teoloji, modern dönemle birlikte rasyonel teoloji olarak tekrar tartışılmaya başlanacaktır.

Felsefenin tanımı ve mahiyeti düşünüldüğünde, eleştiri, onun vazgeçilmez bir parçası hatta felsefeyi var eden bir ilke olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle eleştiri, felsefeyle nerdeyse eşanlamlı olarak görülür. Felsefenin mütemmim bir cüzü, elbette sadece eleştiri değildir. Buna ek olarak, sorgulama, araştırma ve çözümleme de felsefeyi tamamlayan diğer unsurlardır. Dolayısıyla felsefe, sorgulama-eleştirme-açıklama-anlamayı amaçlarken; din daha ziyade, anlam vermenin peşindedir. Teoloji de dinin bu anlamlandırma çabasının temellerini oluşturma ve bunları daha farklı şekillerde açıklama görevini yüklenir. Eleştirinin felsefeyle özdeşleşmesi, teolojinin ise bu gelenekten yoksun olması, aralarındaki temel farka da işaret etmektedir. Burada, teolojiyi eleştiriden mahrum bırakmamız, teolojinin eleştiriden mutlak olarak uzak olduğu anlamına gelmemelidir. Teolojinin eleştiriden yoksun ve mahrum olmasıyla, *içe dönük eleştiri* diye kavramsallaştırabileceğimiz bir eleştiriden yoksun olma durumunu kastetmekteyiz. Teoloji *içe dönük eleştiriden* ziyade, *dışa dönük* diyebileceğimiz bir eleştiri geliştirir. *İçe dönük eleştiri*, bir kişinin/düşünürün, kendine, inandığı temel ilkelere, yöntemsel anlamda hareket noktasını aldığı temel referanslarına vb. eleştiri yapma gücü, imkânı ve özgürlüğüne sahip olmasıdır. *İçe dönük eleştiri* yapma gücünden yoksun olan, kendini, hareket noktasını ve temele aldığı inanç sisteminin yanlış olup olmadığını eleştiremez ve sorgulayamaz

da. Çünkü teolog, imanın objesi olan Varlığa, 'Korku ve Titreme' ile bakar. Teolog açısından huzurunda bulunduğu Kutsal, 'Korkutucu' ve 'Cezbedici' bir niteliğe sahiptir. Oysa felsefe, bu yönüyle hem içe dönük hem dışa dönük eleştiri yapma gücünü ve imkânına sahip olduğu gibi, özgürlüğüne de sahiptir. Bir anlamda tüm bunlar, felsefeye mündemictir. Felsefe, temel hareket noktası olan aklın yetersizliğini veya sınırlılığını söyleyerek içe dönük bir eleştiri yapabilmektedir. Eleştirel akılcılık, Kant'ın akla yönelik eleştirileri vb. buna örnek olarak verilebilir. Dışa dönük eleştiri dediğimiz eleştiri türü ise bir düşünürün, bir ekolün veya bir inanç sisteminin kendi düşünceleri, sistemi ve ideolojisi dışındaki tüm düşünceleri, ideolojileri, sistemleri eleştirme gücüne sahip olmasıdır. Teoloji alanında dışa dönük eleştiri, bir teolojik sistemin daha çok kendine karşı olan sistemlere veya düşüncelere yönelik geliştirdiği eleştiriler şeklinde karşılık bulmaktadır. Örneğin Orta Çağ'da İbn Rüşd ve İbn Rüşçülüğe karşı ortaya konulan reddiyeleri/eleştirileri bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Ya da bir teoloğun kendi teolojik sisteminin ilkelerine uymayan 'öteki' teolojik sistemlerin ilkelerini/yöntemlerini eleştirmesi de dışa dönük bir eleştiri olarak değerlendirilebilir. Teolog bireysel anlamda içe dönük bir eleştiri yapabilir ancak, bu eleştirisi teolog olmasının ve sisteminin bir gereği olmadan ziyade bireyseldir. Bu tür bir eleştiri yaptığında ise felsefeye yaklaşmış olacaktır.

İçe dönük ve dışa dönük eleştiri açısından bakıldığında, teoloji ile felsefenin arasındaki ayrımın temel mihenk taşının da burada olduğu rahatlıkla söylenebilir. Felsefenin temel yöntemi olan 'rasyonel, eleştirel, nesnel, kapsamlı ve tutarlı bir şekilde konuşmak ve tartışmak' şeklindeki niteliğine bakıldığında, sayılan tüm bu felsefi bakış açısının özelliklerinin ortak noktasını yine bu nokta belirlemiş olacaktır. Teoloji dinin metafizikle ilgili konularını vahyin aydınlığında akıl yoluyla temellendirmeye çalışırken, felsefe ise aynı konuları akıl yoluyla açıklamaya ve gerekçelendirmeye çalışmaktadır. Teolog dine bağlı olmak açısından felsefeciye göre daha az özerk, daha fazla öznelken, felsefeci ise dine bağlı kalmak açısından daha fazla özerk ve öznelikten daha fazla uzaktır.

İlk Çağ'da bir anlamda akıldan hareket edilerek, 'Tanrı hakkında bir konuşma' şeklinde ortaya konulan teolojinin Augustinus ve Aquinas gibi Orta Çağ'ın en önemli iki ismi sayesinde evrilerek, Hıristiyanlığın temel inanç doktrinine dönüşmesi ve bu süreçte felsefeyi araçsallaştırması, farklı eleştirilere konu olmuştur. Örneğin, felsefenin teolojinin hizmetine girmesi, Modern denemdeki filozoflar tarafından Orta Çağ'ın en fazla eleştirilen yönlerinden biri olmuştur. Elbette ki bunun haklılık payı bulunmaktadır. Ancak, kanaatimizce Orta Çağ'daki

teolojinin hizmetinden kurtarılan felsefe, bu sefer de kendi çocuklarının hizmetine girme tehlikesi yaşamaktadır. Tüm bilimlerin kraliçesi (anası) olan felsefenin kendi çocukları olan doğa bilimlerinin ve dil bilimlerinin hizmetine sokulma gayretleri, onu Orta Çağ'daki gibi kendi doğasından uzaklaştırmaktadır. Örneğin, felsefenin mantıkçı pozitivistlerde veya materyalist felsefelerde olduğu gibi bilimin yönteminin felsefenin yöntemi olması gerektiği, bu nedenle de etik, metafizik vb. felsefelerin elenmesi gerektiği; analitik felsefede olduğu gibi, felsefenin yegâne görevinin önermeleri dil ve mantık açısından incelemek olduğu şeklindeki yaklaşımlar, felsefenin ya doğa ya da dil bilimlerine indirgenmesi riski taşımakta ve felsefenin sınırlarını dar bir alana sıkıştırmaktadır.

Kaynakça

- Adam, J. (2019). *Antik Yunan'ın Din Öğretmenleri*. Orhan, Ö. (Çev.). İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Aquinas, S. T. (1945). *The Summa Theologica I*. Pegis, A. C. (Ed.). New York: Random House.
- Aquinas, S. T. (1975). *Summa Contra Gentiles*. Pegis, A. C. (Çev.). Notre Dame-London: University of Notra Dame Press.
- Aquinas, T. (1975). *Summa Contra Gentiles*. Anderson, J. F. (Çev.). Notre Dame-London: University of Notre Dame Press.
- Aristoteles. (2017). *Metafizik*. Arslan, A. (Çev.). İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- Augustinus. (2009). *İtirafılar*. Dürüşken, Ç. (Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Augustinus, A. (1871). *The City of God I*. Marcus, D. vd. (Çev.). Edinburgh: T & T Clark.
- Bayındır, A. (2019). *Ockhamlı William'in Din Felsefesi*. Bursa: Emin Yayınları.
- Bolay, S. H. (1984). *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Caird, E. (1904). *The Evolution of Theology in the Greek Philosopher*. Glasgow: James Maclehose and Sons.
- Dhanani, A. (1994). *The Physical Theory of Kalâm: Atoms, Space, and Void in Basrian Mu'tazili Cosmology*. Leiden-New York: E. J. Brill Press.
- Dönmez, S. (2004). *Aziz Thomas'ta Felsefe-Teoloji İlişkisi: Bilgi ve İnanç*. Ankara: Karahan Yayınları.
- Hume, D. (1979). *Din Üstüne*. Tunçay, M. (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Jaeger, W. (1948). *Aristotle, The Fundamentals of the History of His Development*. Robinson, R. (Çev.). London: Oxford University Press.
- Jaeger, W. (2011). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*. Ayas, G. (Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kaye, S. (t.y.). William of Ockham. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://www.iep.utm.edu/ockham/#SH6aii> . Erişim tarihi: 28.03.2020
- Koç, Y. (2008). *Theologia'nın Esasları, Felsefe'nin ve Teoloji'nin Nazariyatı Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Cedit Neşriyat Yayınları.
- Öçal, Ş. (2017). *İslâm Düşüncesinde Felsefe-Kelâm İlişkisi*. Ankara: Fecr Yayınları.
- Özcan, Z. (1999). *Augustinus'ta Tanrı ve Yaratma*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özcan, Z. (2000). *Teolojik Hermenötik*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Özcan, Z. (2017). Din Felsefesinin Felsefesi. Alpyağıl, R. (Ed.), *Geleneksel ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesine Dair Okumalar I* içinde (ss. 51-89). İstanbul: İz Yayınları.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü: Tarihsel Bir Okuma*. Hünler, H. (Çev.). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Platon. (2007). *Yasalar*. Şentuna C. ve Babür, S. (Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Platon. (2015). *Timaios*. Akderin, F. (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2017). *Devlet*. Eyüboğlu S. ve Cimcoz, M. A. (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Russell, B. (2002). *Batı Felsefesi Tarihi II*. Sencer, M. (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Solmsen, F. (1942). *Plato's Theology*. Ithaca-New York: Cornell University Press,.
- Tarakçı, M. (2006). *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayınları.
- Taylan, N. (1997). *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: MÜİFAV Yayınları.
- Tillich, P. (1948). *The Protestant Era*. Adams, J. L. (Çev.). Chicago: The University of Chicago Press.
- Tricot, J. (2017). Giriş. Arslan A. (Çev.), *Metafizik*. İstanbul: Divan Kitap Yayınları.
- Vlastos, G. (1952). Theology and Philosophy in Early Greek Thought. *The Philosophical Quarterly*, 2(7), 97-123.